

3. Вене Дж. Гнусный Макини//Ночь, которая умирает:Сб.науч.-фантаст. произведений.-М., 1988.
4. Рыбакин А.И. Словарь английских фамилий.-М.,1986.
5. Саймак К. Пересадочная станция//Американская фантастическая проза: Библиотека фантастики: В 24 т.-М.,1990.-Т.18 (2).
6. Теория и методика ономастических исследований.-М.,1986.
7. Asimov I. The End of Etemity.-N.Y.,1955.
8. Asimov I. The Gods Themselves.-N.Y.,1972.
9. Bradbury R. Fahrenheit 451.-М.Д983.
10. Bradbury R. The Martian Chronicles.-N.Y.,1962.
11. Kosyl Cz. Nazwy własne w prozie Jaroslawa Iwaszkiewicza.-Lublin,1992.
12. Smith E.C. New Dictionary of American Family Names.-N.Y.,1973.

М.Р. Мельник

Полтавське антропонічне коло в романі Ліни Костенко «Маруся Чурай»

Маруся Чурай, заголовний образ роману, - дівчина з легенди. Про неї написано, за підрахунками Г.Нудьги, близько 25 драматичних творів, існують прозові тексти, поеми й наукові розвідки. Популярність цього образу Г.Нудьга пов'язує з надзвичайною поширеністю пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», авторство якої приписують саме Марії Чурай, і висновує, що це літературна мистифікація О.Шаховського, нині активно підтримувана Л.Кауфманом, що «Маруся Чурай - літературний образ, як Наталка Полтавка, Тарас Бульба» [9:138]. Існує й протилежний погляд, що Маруся Чурай - то реальна, історична особа, лише документами не підтверджена. Він особливо виразно відбився у книзі «Дівчина з легенди Маруся Чурай», упорядкованій Л.Кауфманом [7].

Так чи інакше Ліна Костенко мала для свого твору вже готове, усталене традицією ім'я та його форму (Маруся) і до нього нібито прізвище Чурай. Кажемо «нібито» тому, що можливість патроніма Маруся Чураївна засвідчує ще певну рухливість цього антропоніма, який тільки ставав у XVII ст. прізвищем. Імення **Чурай** іноді виводять з лексеми **чюра**, що разом з більш поширеним дзвінким варіантом **джюра** означало *козацький зброносець-слуга*. Але воно, найімовірніше, є наслідком народ-

ної переробки, адже ж назвав свою п'єсу про Марусю Чурай І.Микитенко «Маруся Шурай».

Річ у тім, що легенда уважає Марусю Чурай донькою Гордія Чурая, сподвижника гетьмана Павлюка, закатованого разом з ним. Саме такий варіант приймає й Ліна Костенко: *Чутки ходили, що Павлюк не виждав ... що з Павлюка живого, шкіру здерли. Що з ним взяли ще четверо старшин. Що проти того, як вони умерли, і Суд Страшний не здається вже страшним!* [7:34]. Але «Історія Русів» іменує цих чотирьох старшин як «Поб'їдима, Лелягу, **Шкурая** і Пуцьла» [3:53], а прізвище Чурай, всупереч думці Г.Нудьги [9:136], в «Історії Русів» не зустрічається. То вже пізніше народ, з любові до носія, ушляхетнив імення, перетворивши **Шкурай** на **Чурай**. Адже Маруся Шкурай - не звучить... Між іншим, сам факт такої переробки є аргументом на користь історичності не тільки Гордія Чурая, а і його доньки Марусі. Нагадаємо, що пізніше, в «Думі про братів неазовських», Ліна Костенко високохудожньо виклала інший варіант історії про сподвижників Павлюка. Й історична чи легендарна, Маруся Чурай після створення роману Л.Костенко, що й виявився тою неопалимою книгою, яка увійшла до золотого фонду найвищих досягнень української літератури, «стає нарешті цілком реальною особою, хай... на терені літератури» [1:183].

Названа в романі 43 рази, Маруся Чурай у 30 випадках - тільки Маруся. Одержане з легенди саме у такій формі, ім'я героїні залишається в ужитку в усіх ситуаціях: традиція зробила його незмінним. Навіть в офіційних обставинах суду Бобренчиха, у скарзі вживаючи незвичу офіційну форму імені свого сина (який усюди у тексті - Гриць, Грицько), пересипаючи свою мову книжними словами, імені Марусі - не змінює: *Ускаржаюся Богу і вам на Марусю, що вона, забувши страх Божий, отруїла сина мого Григорія, і втеди син мій Григорій наглою смертю вмер* [7:4].

Повне ім'я героїні - нібито Марина, а може Марія [4:82-83], але Ліна Костенко не знайшла можливим якось міняти форму Маруся: *Ця дівчина не просто так, Маруся. Це - голос наш. Це - пісня. Це - душа* [7:23].

Щоправда, у двох випадках зміна все ж відбувається. Але то - особливі випадки, і Маруся Чурай в них вже не ідентична собі. Ось фінал розділу «Сповідь»: *Так само засвіт встануть з полуночі. А ти за них, Полтаво, помолись. Лиш не заплаче свої карі очі та Марусенька, як було колись* [7:26]. Це - про Марусю Чурай, але це - і не про неї, бо то

вже пісенний персонаж, то цитата з пісні, пор.: *Засвіт встали козаченьки В похід з полуночі, Заплакала Марусенька Свої ясні очі* [2:16]. В іншому випадкові заміни Бобренчиха повчає сина: *Тепер твої всі Гальки й всі Маруськи, бо хлопець ти, нівроку, показний* [7:59]. Тут є прямий натяк на Марусю Чураївну (і на Галю Вишняківну), але тут і зневажливе узагальнення, дещо подібне до безадресного узагальнення у словах Івана Іскри: «Та, може, й буде **Гандзя** або **Настя**. Та може, й сином закріплю свій рід» [7:118]. Імення тут підібрано такі, що різко контрастують з милозвучним та милим серцю Івана іменем Маруся.

Але життя є життям, і «Гандзя або Настя» дійсно знайшлися. За В.Л.Модзалевським, Іван Якович Іскра (Іскренко) - то син гетьмана Якова Іскри-Острянина (Остряниці) і батько того полковника Івана Іскри, що був страчений гетьманом Мазепою [4:89]. Деякі автори називають цю реальну, історичну особу не Іваном, а Петром чи Кіндратом [4:89]. Обравши найуживаніше ім'я Іван, яке, до речі, в романі теж не змінюється, виступаючи виключно в своїй повній, строгій формі, що добре узгоджується з образом цього лицаря-героя, Ліна Костенко водночас дотрималась історичної правди, бо сина Остряниці дійсно звали Іваном. Глибока поетизація цього образу знаходить яскраве онімічне втілення: *Процай, Іване, найвірніший друже, шляхетна іскро вічного вогню!* [7:117]; *Душа у тебе має бути крицею. Так плакати не гідно казака. Твій батько був, Іване, Остряницею, - наступний гетьман після Павлюка* [7:117]. Це - думка Марусі і слово преславного діда Галерника.

А історичність Івана Іскри підтверджується «Реєстрами Війська Запорозького» 1649 р. У цьому найбільшому спискові реєстрового козацтва, укладеному одночасно з подіями роману, - суд над Марусею відбувся, за різними свідченнями, взимку 1649 р. чи влітку 1652 р. [4:102], - знаходимо у переліку старшини (витяг О.Бодяньського): «Полкъ Полтавскій. Мартинъ Пушкаренко Полковник. 1 Сотня Полтавская: Иван Искренко Сотникъ» [10:XIX], а у повному спискові полку, що нараховував 2441 козака, розділених на 19 сотень [10:279-303]: «Полкъ Пултавский. Мартинъ Пушкаренко Полковникъ. Иванъ Искренко,... Кирикъ Пушкаренко,... Дмитро Горбаненко» [10:279].

Від персонажів роману названі в «Реєстрах» особи відрізняються суфіксом -енко. пор.: «перед Мартином Пушкарем, полковником, в присутності Семена Горбаня, що був на той час вїтом у Полтаві» [7:4]. Наявність чи відсутність цього суфікса засвідчує, що процес формуван-

ня антропонімічної категорії прізвищ тоді лише відбувся, що прізвищ у сучасному розумінні цього терміна ще не існувало. Пушкар, Іскра, Горбань як такі іменувалися без суфікса -енко, що засвідчено історичними джерелами і запроваджено в романі. А стосовно своїх батьків вони позначалися ще патронімами, а не прізвищами: Пушкаренко, Іскренко, Горбаненко, що й маємо в «Реєстрах». У Полтаві часів Марусі Чурай свого полковника, звісно, називали Мартином Пушкарем, а син його ще залишався Кириком Пушкаренком. В документах же з їх традиційною настановою переважно Пушкаренком іменувався й полковник.

Процес такого прізвищового перетворення спеціально описав Г.Ф.Квітка-Основ'яненко (пор. [8:46]): «Таки хто скільки не зазна, то сотенною старшиною усе були Забрюхи: а діди і прадіди Микитові усе були у славному сотенному містечку Конотопі сотниками; так від отця до сина так сотенство і переходило. От як старий Улас Забрюха, таки сотник конотопський, як помер... і громада зібралася на пораду, кого начинити сотником, то всі ув один голос крикнули: «А кому ж бути? Уласовичу, Забрюшенку; якого нам луччого ськати?» Отак-то й настановили його сотником, і став він із Забрюшенка вже й сам Забрюха» [5:158].

«Реєстри» взагалі дають багату інформацію щодо антропонімічного наповнення роману, щодо вірогідності цього наповнення. У складі Полтавського полку зустрічаємо якщо не прототипи персонажів роману, то бодай протоніми їх наймень.

1. **Семена Горбаня** немає, але є, окрім вже названого Дмитра Горбаненка, Гаврило Горбань [10:286], Тимко Горбань [10:293], Федорь Горбань [10:303] і Грицько Горбаненко [10:297].

2. **Гриць Бобренко**, один з чільних образів твору, згадуваний там 71 раз (Маруся Чурай названа менше тому, що оповідь почасти ведеться від її імені), засвідчується як Кузма **Бобренко** [10:296] та Грицько **Бобровникь** [10:234]. А ще є Романь Бобрыченко [10:287].

3. На суді Бобренчиха так представляє свідків-друзів Гриця: «Коли ж вона його причарувала, він як сказився, геть одбивсь од рук. Хай вам розкаже Процик Кулевара, Семен Капканчик і Ромашко Струк» [7:11]. А в «Реєстрах» подибуємо: Дмитро Куливарь [10:283], Грицько Капканець [10:286], Гринець Струченко [10:282]. Тут ідеться про додаткові наймення **Кулевар** (у «Реєстрах» ненаголошене є записане як и), пор. **скловар**: за професією - варив кулі, плавлячи свинець [12:137]; **Кап-**

канчик - метафоричне позначення цупкої людини (тримає, як капкан), зі зменшувальним суфіксом, що додає антропоніму іронії (у «Реєстрах» **-ець** в романі більш промовисте **-чик**, тобто генетично **-ець+ик**); Струк - теж метафоричне зіставлення із струком, великим стручком, у «Реєстрах» це найменша має патронімічну форму Струченко.

4. Щирий та гарячий козак **Лесько Черкес**, що займає в романі досить помітне місце, в «Реєстрах» знаходить таких відповідників: Семень Черкась [10:303], Івань Черкашинь [10:282], Василь Черкасинець [10:298]. У всіх цих антропонімах йдеться, найімовірніше, не про місто Черкаси і не про народ черкеси. Черкесами (черкасами) тоді досить часто називали запорозьких козаків і взагалі українців.

5. Активний персонаж роману **атаман Гук** знаходить у Полтавському полку за «Реєстрами» лише типологічну паралель: Атамань Зубь [10:292], але ця паралель, фонетично й семантично близька до літературного антропоніма, могла дати поштовх до його створення.

6. В романі вжито характерну для епохи антропоформулу «Ящиха Балаклійська Кошова» [7:18], тобто жінка Яцька, кошового Балаклії, уже, як згодом довідуємося, покійного: «Та тільки ж я вдова не Балаклійська. У неї муж не повернувся з війська. ... Щаслива ти, Ящихо Кошова!» [7:125]. У «Реєстрах», щоправда не в балаклійській сотні, зустрічаємо запис: Мисько Ященко. Ященко - син Яцька, тобто Якова [11:202]. Може, того ж?

7. Згадуваний у романі тільки на ім'я **Фесько** - «Фесько-дозорець ходить, як сновида» [7:61] - має в «Реєстрах» багатьох тезок, пор. Фесько Буть [10:284] та ін.

Звісно, кожен зокрема збіг антропонімії «Реєстрів» та роману Ліни Костенко може бути лише збігом. Он у Полтавському полку, за «Реєстрами», служив і Левко Луцяненко [10:299]. Але ж цей збіг з найменням відомого сучасного політичного діяча є випадковим і нічого не означає. Однак в романі кількість таких збігів надто велика, аби бути випадковою. «Реєстри» (як і книжка «Дівчина з легенди») явно стали для поетеси одним з джерел побудови антропонімічного простору роману.

Немає в «Реєстрах», у межах Полтавського полку, інформації лише про кількох полтавських персонажів роману. Зокрема не згадується там Вишняк, що за переказом звався Федором, був осавулом, родичем самого Мартина Пушкаря і батьком Галі (чи Ганни), однієї з провідних героїнь твору [4:90]. Наймення **Вишняк** - не від *вишня*, але від **вишній**,

верхній, що обігрується в романі, пор.: *Ти Вишняківна. Рід у вас гучний. Таких родів не густо у Полтаві. Твій батько, Галю, чоловік значний. У нього жінка ходє в златоглаві. Він не якийсь. Він сам собі Вишняк* [7:40], також: *Вишняк ішов угору все та вгору* [7:41].

Контрарність моральної позиції, життєвої постави Чураїв та Вишняків, як і Чураїв та Бобренків, чи не найгостріше виражена у чіткому, афористичному, як то вмє робити Ліна Костенко, зіткненні онімів: *І чурайвські голови на палях, і вишняківські голови на плечах* [7:41]. Пор.: *А він Бобренко. Він же не Чурай* [7:37].

Немає в «Реєстрах» і дуже мальовничого наймення Шибиліст: *Відтак, уже не стовчений ніким, прийняв присягу Шибиліст Яким* [7:14]. Цей антропонім-комполіт асоціюється з лексемою **шибайголова** й позначає щось на взірєць «збивайліст», даючи описову характеристику високої на зріст людини.

Серед жіночих персонажів роману для доньки Вишняка поетеса дібрала з двох пропонованих легендою варіантів імені (Галя і Ганна) перший, тим самим ще раз втілюючи, уже із зовсім іншим навантаженням, барвисту онімичну опозицію, використану в одній з ранніх поем (Марися - Галя: Маруся - Галя). Галя Вишняківна (так 2 рази у перших згадках, в офіційній ситуації суду) фігурує в романі і як Вишняківна, і як Галька (у мовленні Семена Капканчика: *То це б сиділи в Гальки на весіллі, а не отут балакали в суді* [7:13]), але найчастіше - просто як Галя (18 разів з 23 ужитків у цілому).

Цікаво вирішується питання з іншими жіночими іменами. Бобренчиха один раз, у судовій дискусії, названа **Орихною** [7:12]. Ця форма, відсутня у словнику Л.Г.Скрипник та Н.П.Дзятківської, а також і в Б.Д.Грінченка, утворена антропонімічним суфіксом **-хн-**, нині неживаним, а у XVII ст. досить продуктивним. Пор. хоча б **Сахно Черняк** від **Сахон** (із Сафон, Софон). Якщо у чоловічих іменах цей суфікс акцентував силу, міць, то в жіночих виражав узагальнену згрублість [пор. 6:95- 96]: Орихна - на кілька реєстрів нижче від свого джерела Орина, Ярина.

А матір Марусі, часто згадувану в романі, поетеса іменує тільки **мати**, іноді - **Чураїха**. Легенда зберегла її ім'я Горпина [4:87]. Але воно не підходить до створеного поетесою образу... І там, де імені уникнути неможливо (Маруся поминає в «больничній церкві» своїх померлих), поетеса її перейменовує: *Пом'яну і попелом розвіяного батька... і матір, що звела я у труну... Тих, що душа не виговорює... Гордія... Ганну і...*

Григорія... [7:111]. Іменування жінок за чоловіком на -иха: Чураїха, Бобренчиха (або з іншим формантом - Вишнячка [7:41]), як і доньок за батьком: Чураївна, Вишняківна, було у XVIII ст. узвичаєною формулою, яка нині може з'явитися лише як просторічна чи діалектна. З іменування синів за батьком народилися, як то вже зазначалося, прізвища.

Ще одна активна полтавчанка в романі - Таця Кисломедка. Це шинкарка, ще й легкої поведінки [7:12]. Вона вичерпно характеризується своїм іменем, явно «зробленим», а не одержаним у спадок. Форма **Таця** (від **Тетяна**) стосовно дорослої жінки набуває фамільярно-глузливого забарвлення, а прізвисько **Кисломедка** (оксиморон *кислий мед*) і позначає її заняття, і виставляє йому оцінку. Саме така й *сіла на публіку, за блудодійство врзано полу* [7:130].

Досконала антропонімічна обробка істотно допомогла Ліні Костенко створити в романі напрочуд реальну й барвисту картину буття Полтави XVII сторіччя.

1. Брюховецький В.С. Ліна Костенко. Нарис творчості.-К.,1990.
2. Дівчина з легенди Маруся Чурай.-К.,1974.
3. История Русовъ или Малой России.-К.,1991.
4. Кауфман Л.С. Маруся Чурай. Нарис//Дівчина з легенди Маруся Чурай –К., 1974.
5. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Конотопська відьма// Г.Ф.Квітка-Основ'яненко. Твори.-К.,1969.-Т.3.
6. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. - К.,1984.
7. Костенко Л. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах.-К.,1982.
8. Масенко Л.Т. Власні назви у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка// Мовознавство.-1986.-№6.
9. Нудьга Г. Балада про отруєння Гриця і легенда про Марусю Чурай// Жовтень.-1967.-№2.
10. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и данные по подлиннику О.М.Бодянским.-М.,1875.
11. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник.- 2-е вид.-К.,1996.
12. Худаш М.Л. Із спостережень над українськими козацькими особовими назвами-композиатами середини XVII ст.//Ономастика: Респ. міжвідомч. Зб. –К.,1966.